

Monizm Bağlamında Panteizmin Kötülük Problemine Yaklaşımı

Fatma Somuncuoğlu Erkan

0009-0004-1333-3952

Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara, Türkiye

ror.org/00jga9g46

fsomuncu76@hotmail.com

Öz

Panteizm; Tanrı, doğa, evren, birlik, monizm, içkinlik, özdeşlik, determinizm gibi bazı temel kavramlarla tanımlanır. Panteizmde, Tanrı evrendir veya evren Tanrı'dır. Bu durumda Tanrı veya evrenden başka bir şey yoktur. Panteizm, Tanrı ve evreni bir ve özdeş olarak gören monist bir Tanrı tasavvurudur. Monizm, panteizmi açıklayan önemli kavramlardan biridir. Monizm ise varlığın teklik veya birlik ile açıklanmasıdır. Buna bağlı olarak panteizmin, varlığı tek bir ilke ile açıklayan monist bir yaklaşım biçimi olduğu iddia edilebilir. Panteizm, monist bir düşünce yapısını içerdiği için kötülük problemi açısından eleştirilmiştir. Tanrı evren ise yani tek bir varlık varsa o da Tanrı veya evren olarak adlandırılıyorsa evrende var olan kötülüklerin nasıl açıklanması gerekiyor? Panteizmin Tanrı ve doğayı özdeş kabul etmesi yani monizmi savunması, yaratan ve yaratılan diye bir ayrım yapmaması, evrende var olan her şeyin zorunlu olarak var olduğu ve olan her şeyin olması gerektiği gibi olduğunu yani determinizmi savunması kötülük problemine yaklaşımında onu bazı eleştirilere açık hale getirmiştir. Panteizm; Tanrı ve evren arasında ontolojik bir ayrım kabul etmediği, yaratan ve yaratılan arasında bir ayrım görmediği için iyi ve kötüye yaklaşımı farklı olacak ve "katı determinizmi" savunarak insana özgürlük alanı açmadığı için de ahlaki bir sorumluluktan bahsedemeyecektir. Panteizmin monist yapısı, kötülük problemine tatmin edici bir çözüm sunamamaktadır. Günümüz panteistleri, bu konulara farklı yaklaşımlar getirir de panteizmin determinizm ve ontolojik özdeşlik ilkeleri nedeniyle kötülük problemini yeterince açıklayamadığı düşünülmektedir. Ayrıca monist bir Tanrı anlayışı açısından, iyi ve kötü gibi değerler arasındaki ayrımı açıklamak ve anlamlandırmak da problemlili bir mesele olarak görünmektedir. Her ne kadar önceki panteistler monizmde ısrar etse de günümüz panteistlerinin bu konulara yaklaşımları daha farklı olduğu görülmekte fakat argümanlarının yeteri kadar açıklayıcı olmadığı düşünülmektedir. Panteizm tarihi süreçte tek bir tanımı olan bir kavram olarak değil aksine farklılıkları içeren bir öğreti ailesi olarak anlaşılmıştır. Bu çalışmada genel panteizmden hareketle değerlendirmeler yapılırken zaman zaman Spinoza'nın görüşlerine de yer verilmiştir. Ayrıca bu çalışma, panteizmin monizmle ilişkisini ve monist bir bağlamda kötülük sorununa yaklaşımını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bunun için öncelikle panteizmin kavramsal çerçevesi çizilerek panteizmin monizmle ilişkisi ele alınmış daha sonra ise monist panteizmin kötülüğe yaklaşımı değerlendirilmiştir. Daha sonra monizm bağlamında panteizmin kötülük meselesine getirdiği açıklamalar, bazı panteist savunmalar, çözüm önerileri ve bunların tutarlılığı ele alınarak yapılan eleştiriler sonuç kısmında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kavramlar

Din Felsefesi; Panteizm; Monizm; Teizm; Determinizm; Katı Determinizm; Kötülük Problemi

Öne Çıkanlar

- Panteizm monist bir düşünce yapısına dayanır.
- Panteist düşüncede Tanrı ve diğer varlıklar arasında ontolojik bir ayırmadan söz edilemez.
- Evrende var olan her şey zorunlu olarak vardır ve her şey olması gerektiği gibi oluyordur. Bundan dolayı Tanrı ve insanın özgür iradesinden bahsedilemez.
- Her şeyin zorunlu olduğu bir evrende iyi ve kötünden bahsedilemez.
- İyi ve kötü olarak adlandırılan her şey panteizme göre bir yanılsama veya illüzyondur.

Atıf Bilgisi

Somuncuoğlu Erkan, Fatma. “Monizm Bağlamında Panteizmin Kötülük Problemine Yaklaşımı”. *Eskiye* 57 (Haziran 2025), 537-554.

<https://doi.org/10.37697/eskiye.1474434>

Makale Bilgileri

<i>Etik Beyan</i>	Bu makale Prof. Dr. M. Sait REÇBER danışmanlığında 2023 tarihinde tamamlanan “Panteizm ve Kötülük Problemi” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye, 2023).
<i>Geliş Tarihi</i>	27 Nisan 2024
<i>Kabul Tarihi</i>	29 Nisan 2025
<i>Yayın Tarihi</i>	30 Haziran 2025
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı - intihal.net
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<i>Finansman</i>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
<i>Etik Bildirim</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	-
<i>Lisans</i>	CC BY-NC 4.0

Pantheism's Approach to the Problem of Evil in the Context of Monism

Fatma Somuncuoğlu Erkan

0009-0004-1333-3952

Ministry of National Education, Ankara, Türkiye

[ror.org/00jga9g46](https://orcid.org/00jga9g46)

fsomuncu76@hotmail.com

Abstract

Pantheism is defined by fundamental concepts such as God, nature, universe, unity, monism, immanence, identity, and determinism. In the pantheistic conception, the concept of God is synonymous with the Universe, and vice versa. This doctrine posits that nothing exists beyond the concept of God or the Universe. Pantheism is a monist conception of God in which the concept of God and the universe as one and identical is emphasized. Monism is a pivotal concept in explaining pantheism. Monism is the explanation of existence in terms of unity or oneness. Accordingly, pantheism can be said to be a monistic approach that explains existence in terms of a single principle. However, pantheism has been the subject of criticism regarding the issue of evil, as it entails a monistic mode of thinking. If the concept of God is equated with that of the Universe, and if the two are regarded as one entity, how can the existence of evil within the Universe be rationalized? The philosophical tenets of pantheism, which asserts the oneness of God and nature, a monistic worldview, the absence of a delineation between the creator and the created, and a doctrine of determinism, asserting the inevitability of all that exists in the universe, have been subject to critique on the grounds of their implicitness in the question of evil. This doctrine has been subject to critiques regarding its approach to the issue of evil. The ontological distinction between God and the universe, which is not accepted by pantheism, results in a different approach to good and evil. Furthermore, the lack of a space for human freedom, due to the defense of 'strict determinism', means that moral responsibility cannot be discussed. The monistic structure of pantheism is inadequate in providing a satisfactory solution to the problem of evil. Despite the heterogeneity of contemporary pantheist approaches to these issues, it is argued that pantheism is unable to provide a satisfactory explanation for the problem of evil due to its fundamental principles of determinism and ontological identity. Moreover, from the perspective of a monistic understanding of God, explaining and making sense of the distinction between values such as good and evil appears to be a problematic issue. While earlier pantheists espoused a unitarian stance, contemporary pantheists adopt a seemingly divergent approach to these issues. However, their arguments remain inadequate in terms of explanatory power. Throughout history, pantheism has been understood throughout history not as a concept with a single definition, but rather as a family of doctrines that include differences. The present study is based on general pantheism, with occasional reference to Spinoza's views. The present study aims to evaluate the relationship between pantheism and monism and its approach to the problem of evil in a monist context. To this end the conceptual framework of pantheism was delineated, and the relationship between pantheism and monism was

discussed. The ensuing discussion encompasses the explanations that pantheism brings to the problem of evil in the context of monism, a range of pantheist defenses, proposed solutions, and their consistency. The discussion is then concluded with an evaluation of the criticisms.

Keywords

Philosophy of Religion; Pantheism; Monism; Theism; Determinism; Strict Determinism; Problem of Evil

Highlights

- Pantheism is predicated on a monistic structure of thought.
- In pantheistic thought, there is no ontological distinction between God and other beings.
- The universe, in this context, is considered to be a necessary entity, with all events unfolding as intended. Consequently, the concepts of God and human free will become moot.
- The concept of good and evil becomes moot within a monistic universe where all phenomena are considered necessary.
- According to pantheism, all that is called good and evil is an illusion.

Citation

Somuncuoğlu Erkan, Fatma. "Pantheism's Approach to the Problem of Evil in the Context of Monism". *Eskiyeni* 57 (June 2025), 537-554.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1474434>

Article Information

<i>Ethical Statement</i>	This article is based on his PhD thesis entitled "Pantheism and the Problem of Evil", completed under the supervision of Prof. Dr. M. Sait REÇBER in 2023 (PhD Thesis, Ankara University, Ankara, Türkiye, 2023).
<i>Date of submission</i>	27 April 2024
<i>Date of acceptance</i>	29 April 2025
<i>Date of publication</i>	30 June 2025
<i>Reviewers</i>	Two Internal - Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

Düşünce tarihinde Tanrı'nın mahiyeti konusunda dinî ve felsefi geleneklerde farklı yaklaşımlar olduğu görülür. Teizm, mutlak irade, mutlak güç, mutlak bilgi ve mükemmellik atfederek Tanrı'yı zât bir varlık olarak tanımlarken özellikle panteizm bu sıfatları kabul etmeyerek teist düşünceden farklı bir Tanrı tasavvuru ortaya koyar. Panteizmin dışında, deizm -teizmden farklı veya ona alternatif olduğu düşünülür- panteizm ve panenteizm gibi Tanrı tasavvurları da vardır.¹

Teizmin Tanrı tasavvuru; zât, yaratan, mükemmel iyi, her şeyi bilen, koruyan, aşkın, kadiri mutlak gibi ilahi sıfatları kapsar ve Tanrı âlemle aktif olarak ilişkilidir. Bu sıfatlardan her şeye gücü yetme, her şeyi bilme ve mükemmel iyi sıfatları doğrudan kötülük problemi ile ilgilidir.² Teizm, kötülük problemine cevap verebilmek için Tanrı'nın sıfatlarını koruyarak kötülük problemine bir açıklama getirme çabasını sürdürmektedir. Evrenden bağımsız veya ayrı bir Tanrı'nın evrenle nasıl bir ilişki ve iletişimde olduğu konusu diğer Tanrı tasavvurlarına göre açıklama gerektiren bir konudur.

Panteizm, kökleri Antik dönemlere kadar uzanan, dinî ve felsefi düşünceleri içinde barındıran, Batı ve Doğu felsefesi ve dinlerinde çeşitli şekillerde savunulan bir Tanrı tasavvurudur. “Kamutanrıcılık” veya “tümtanrıcılık” anlamlarına da gelen panteizm, Tanrı'nın var olan her şeyle birbirinden ayrılmaz bir şekilde özdeş ve birlik olduğu düşüncesini savunur. Bu birlik düşüncesi ise “Tanrı”, “Doğa” veya “Evren” olarak adlandırılır. Ontolojik olarak Tanrı, Doğa veya Evren arasında bir farklılık düşünülmediği gibi bunların temelde aynı şey olduğu iddia edilir. Ayrıca var olan her şey zorunlu olarak vardır, evrende var olan hiçbir şey olumsal değildir. Buna göre de herhangi bir iradi kuvvet veya özgürlükten bahsetmek mümkün değildir.³ Bu noktada panteizm, özellikle kötülük problemiyle ilgili soruları cevaplamak zorunda kalmıştır. Eğer her şey Tanrı ise, evrende gördüğümüz kötülük nasıl açıklanabilir? Her şey zorunlu olarak var ise Tanrı'nın ve insanın iradesinden bahsetmek mümkün müdür?

Kötülük problemi; mutlak iyi, mutlak kudret sahibi bir Tanrı'nın varlığı ile tecrübe ettiğimiz acı ve ıstırap veren bazı hastalıklar, depresyon ve sel gibi doğal kötülükler ve özgür iradede kaynaklanan ahlaki kötülüklerin nasıl açıklanabileceği sorunudur.⁴ Tarihte kötülüğün mahiyeti ve kaynağına ilişkin tartışmalar Epikür'e (M.Ö. 341-270) kadar götürülmekte, 18. yüzyılda ise David Hume'un (1711-1776) konuyu ele almasıyla problem,

¹ Bk. Andrei A. Buckareff - Yujin Nagasawa, “Alternative Conceptions of Divinity and Contemporary Analytic Philosophy of Religion”, *Alternative Concepts of God: Essays on the Metaphysics of the Divine*, ed. Andrei A. Buckareff - Yujin Nagasawa (Oxford: Oxford University Press, 2016), 1-18.

² Chad Meister- James K. Dew Jr., “Introduction”, *God and the Problem of Evil*, ed. Chad Meister- James K. Dew Jr. (Illinois: InterVarsity Press, 2007), 1-2.

³ Michael P. Levine, *Pantheism: A Non-Theistic Concept of Deity* (London: Routledge, 1994), 195-196; William J. Mander, “Pantheism”, Erişim 19 Mart 2021, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*; Musa Kazım Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 92-93.

⁴ Edward H. Madden- Peter H. Hare, *Evil and the Concept of God* (Illinois: Charles C. Thomas, 1968), 6; Ayrıca mantıksal ve delilci olarak ikiye ayrılan kötülük problemi, dünyadaki kötülüğün varlığının ahlaki açıdan mükemmel bir Tanrı'nın varlığıyla mantıksal olarak tutarsız olduğunu ileri süren “mantıksal” formülasyon ile kötülük gerçeğinin ahlaki açıdan mükemmel bir Tanrı'nın var olmasını olası kıldığını öne süren “delilci” bir formülasyon olmak üzere iki farklı şekilde formüle edilmiştir. Bk. İbrahim Yıldız, *Delilci Kötülük Problemi* (Ankara: Elis Yayınları, 2023), 18-21.

özellikle Tanrı'nın sıfatları ve O'nun varlığı üzerine yönelmiştir.⁵ Bundan dolayı öncelikle sadece teizm kötülük problemiyle yüz yüze gelse de Tanrı'nın var olduğunu iddia eden her Tanrı tasavvurunun bu probleme cevap vermesi veya bir çözüm sunması gerektiği düşünülür.⁶

Panteizmin, iki temel esası vardır. Birincisi Tanrı ve evrenin ontolojik olarak birbirinden ayrı olduğu düşüncesini reddederek Tanrı ve evreni aynı görmesi dolayısıyla monizmi savunması, ikincisi ise Tanrı ve insanın özgür iradesi yerine determinist bir ilkeyi savunmasıdır. Panteizm temelde antropomorfik bir Tanrı'ya inancı; özellikle de kadiri mutlak, her şeyi bilen, duyan, gören, mükemmel iyi, özgür irade sahibi ve zât bir Tanrı düşüncesini reddeder.⁷ Bu nedenle panteist düşüncedeki Tanrı anlayışı, teistik Tanrı tasavvurundan temelde farklı olduğu için kötülük problemine de yaklaşımının farklı olacağı öngörülebilir. Şöyle ki hem monist hem de determinist iddialar barındıran panteizm; iyi ve kötüyü bir yanılısma veya illüzyon olarak açıklamakta hatta çevremizde kötülük olarak adlandırılan durumların bir yanılısma veya adlandırmadan başka bir şey olmadığını savunmaktadır. Bu düşünce genel tecrübelerimize aykırı olduğu için eleştirilmiş, pratikte bir karşılığının olmadığı, kötülükle ilgili açıklamaların yetersiz olduğu söylenmiştir. Kötülük problemi ile ilgili her ne kadar literatürde pek çok araştırma yapılmış olsa da panteizmin temel öğretileri olan monizm ve determinizm bağlamında bu tartışmaların çok kısıtlı yapıldığı söylenebilir.

Bu çalışmanın amacı, panteizmin monizm ile ilişkisini incelemek ve onun kötülük problemine yaklaşımını ortaya koymaktır. Dolayısıyla, öncelikle panteizmin monizm ile ilişkisine ve bu bağlamda panteizmin kavramsal çerçevesine değinilmiş, daha sonra monizm ve determinizm bağlamında panteizmin kötülük meselesine getirdiği çözüm önerileri ve bunlara yapılan eleştiriler değerlendirilmiştir. Bu anlamda çalışmanın din felsefesi alanına katkı vereceği düşünülmektedir.

1. Panteizmin Monizm ile İlişkisi

Panteizmin tanımlarına baktığımızda, onu açıklayan temel bazı kavramlar kullanılır. Bunlardan en çok kullanılanların; *içkinlik*, *özdeşlik*, *determinizm*, *monizm*, *Tanrı*, *doğa*, *evren*, *birlik*, *bütünlük*, *her şey*, *hepsi* gibi kavramlar olduğu söylenebilir.⁸ Panteizmin etimolojik olarak *pan* ve *theos* kelimelerinin birleşimi olan ve tam anlamıyla Tanrı ve evrenin özdeşliğini (*identity*)

⁵ David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1995), 209. Ancak John C. A. Gaskin'e göre, bunlar Epikür'ün günümüze ulaşan hiçbir eserinde yer almaz. Bk. John C. A. Gaskin, *The Quest for Eternity: An Outline of the Philosophy of Religion* (Harmondsworth: Penguin Books, 1984), 185. Türkçe literatürde de kötülük problemine dair önemli çalışmalar bulunmaktadır. Daha detaylı bilgi için bk. Selahattin Akti, *İbn Arabî'de Varlık ve Kötülük Problemi* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019); Lütfullah Cebeci, *Kur'an-ı Kerim Açısından Kötülük Problemi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2021); Engin Erdem, "Kötülük Problemi", *Din Felsefesi* (Ankara: Ankuzem Yayınları, 2013), 301-335; Metin Yasa, *Tanrı ve Kötülük* (Ankara: Elis Yayınları, 2016); Metin Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014); İbrahim Yıldız, "Olasılık, Tanrı ve Kötülük", *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 97-107.

⁶ John Bishop - Ken Perszyk, "Concepts of God and Problems of Evil", *Alternative Concepts of God: Essays on the Metaphysics of the Divine*, ed. Andrei A. Buckareff - Yujin Nagasawa (Oxford: Oxford University Press, 2016), 115.

⁷ Harry Austryn Wolfson, *The Philosophy of Spinoza: Unfolding the Latent Processes of His Reasoning* (Cambridge: Harvard University Press, 1934), 1/301-302, 423-424; Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 93; Solmaz Zelyüt, *Spinoza* (Ankara: Dost Kitabevi, 2015), 33.

⁸ Bk. Fatma Somuncuoğlu Erkan, *Panteizm ve Kötülük Problemi*, Basılmamış Doktora Tezi (Ankara: 2023), 33-35.

veya Tanrı'nın evrene içkinliğini (*immanence*) ifade edecek şekilde tanımlandığı düşünüldüğünde Tanrı ve evrenin ontolojik olarak birbirinden ayrı kabul edilmediği görülür. Panteizmin en yaygın kullanımlarından biri olan bu tanımlamaya göre, Tanrı evrenden bağımsız ve kişisel bir Varlık olmadığı gibi Tanrı ve evren arasında bir ilişkiden bahsedilebilecek bir durum da yoktur. Panteizmin kavramsal çerçevesine veya onun ne olduğuna ilişkin tartışmalara bakıldığında ise en çok tartışılan konu “her şeyin bir birlik oluşturduğu” fikridir. Bu tanımlama akıllara hem “özdeşlik” hem de “birlik” düşüncesini getirmekte ve iki farklı şekilde yorumlanmasına neden olmaktadır. Her ne kadar benzer yönleri olsa da bu iki kavramın dayandığı ontolojilerin farklı olduğu görülür. Birinci tanımda Tanrı ve evrenin aynı şey olduğu iddia edilerek özdeşlik vurgulanırken; diğerinde panteizmin Tanrı ve evrenin birliğine dayandığı savunulur. Ontolojileri göz önüne alındığında ise birincisini Spinoza'nın kullandığı “töz” terimi ile açıklamak daha uygun görünmektedir. O, Tanrı ve evrenin özdeşliğini “töz” üzerine kurarken; diğer ontoloji bunu “birlik” üzerine kurar. Birincisinde, diğer varlıkların gerçekliği reddedilerek töz, tek gerçeklik olarak kabul edilirken, ikincisinde evrendeki tüm varlıkların gerçeklikleri kabul edilir. Dahası panteizmdeki Tanrı ve evren arasındaki bu ilişkiyi özdeşlik ve birlik olarak açıklayanların yanı sıra bunu içkinlik, eşitlik ve sudûr olarak açıklayanlar da olmuştur.⁹ Sonuçta, tüm bu kavramlar ve onlara dair açıklamalar dikkate alındığında özdeşlik, içkinlik, birlik gibi kavramlardan ne kastedildiği veya birliğin mahiyeti hususunda farklı düşüncelerle karşılaşmaktadır. Bu farklılıklara rağmen, panteizmin her halükârda, varlığın teklik veya birlik ile açıklanması olarak adlandırılan monist bir yaklaşım biçimi olduğu iddia edilebilir.¹⁰

Dinî geleneklerin ve dinî metinlerin birçoğunda özellikle Hinduizm, Kabalistik Yahudilik, Kelt maneviyatı ve İslam tasavvuf düşüncesinde panteist ya da panteist eğilimli unsurlara rastlamak mümkündür. Bu mistik ve tasavvuf düşüncelerin panteist eğilimli olarak nitelenmesinin nedeni olarak onların panteizmin dilini kullanması gösterilir.¹¹ Özellikle, İslam mutasavvıflarından İbn Arabî'nin (1165-1240), eserlerinde Tanrı'nın içkinlik yönüne ağırlık verdiği gerekçesi ile Ebü'l-Alâ Afîfî (1897-1966), Muhammed İkbal (1873-1938) ve Frithjof Schuon (1907-1998) gibi düşünürler tarafından panteist olarak nitelendirilmiş hatta Afîfî, İbn Arabî'yi Spinoza ile bir tutarak mutlak monist olarak tanımlamış, onun âlemden ayrı, onu denetleyen bir zât olarak Allah'ın varlığını kabul etmediğini söylemiştir.¹² Bu konuda William C. Chittick (1943), İbn Arabî için panteist teriminin kullanılmayacağını, panteizm teriminin varlığın birliği (vahdet-i vücûd) doktrinine atfedilemeyeceği konusunda ısrar etmiştir.¹³ Bu konuda İbn Arabî'nin, Tanrı'nın âlemle bir ve özdeş değil ondan daha fazla şey ifade ettiği hatta onun içkinlik anlayışı ile natüralist panteizmin içkinlik düşüncesinin aynı olmayacağı söylenebilir. İbn Arabî'nin panteizminin Batı panteizminden farklı olduğunu

⁹ Huw Parri Owen, *Concept of Deity* (London: Palgrave Macmillan, 1971), 65; Walter T. Stace, *Mysticism and Philosophy* (London: Macmillan, 1961), 209.

¹⁰ Jonathan Schaffer, “Monism”, Erişim 17 Haziran 2020, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.

¹¹ Warren E. Steinkraus, *Taking Religious Claims Seriously: a Philosophy of Religion*, ed. Michael H. Mitias (Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1998), 68.

¹² Bk. A. E. Afîfî, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, çev. Dr. Mehmet Dağ (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1975); Afîfî, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, 7, 30, 32, 50, 113; Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (Ankara: Selçuk Yayınları, ts.), 183-187.

¹³ W. C. Chittick, *Ibn al-'Arabi's Metaphysics of Imagination: The Sufi Path to Knowledge* (New York: State University of the New York Press, 1989), 79.

iddia eden Leo Schaya ise, İbn Arabî'nin monist olduğunu, fakat onun Tanrı'nın evrene içkinliğinin ontolojik bir özdeşlikten ziyade epistemik (marifet) bir içkinlik olduğunu vurgular.¹⁴ Öncelikle İslam tasavvufu olmak üzere Hinduizm, Kabalistik Yahudilik ve Kelt mistisizminde monizmi savunan bir kimsenin panteist olmadığı gibi, her panteistin de monist düşüncüyü savunmadığı iddia edilir.¹⁵ Sözelimi, materyalist ve idealist düşüncelerin monist olduğu hâlde panteist olduğu söylenemez. Tanrı'nın âleme içkinliğini veya monizmi savunan bazı dinlerin ve felsefi düşüncelerin doğrudan panteizm ile ilişkilendirilebileceği düşünülse de bunları panteist unsurlar içeren yorumlar olarak değerlendirmek daha makul görünmektedir. Hatta pek çok farklı düşünce ortak bazı unsurları paylaşmaları onların birbirini gerektirmediği gibi birinin diğer düşüncüyü çağrıştırtmasını beklemek ve dolaylı olarak diğerini de kabul etmek anlamına gelmediği belirtilebilir.

Tanrı'nın evren veya her şeyle bir birlik oluşturduğu düşüncesinin ve özdeşlik, birlik, içkinlik gibi kavramların ve bunlara bağlı olarak monizmin ne anlama geldiğine dair bir açıklama getirilmesi gerekmektedir.¹⁶ Özdeşlik, bir mantık ilkesidir ve "A, A'dır" önermesi ile ifade edilir. Buna göre, bir şey ne ise odur veya bir şeyin kendi olma hâlini ifade eder. Özdeşlik, hem bir şeyin kendisiyle özdeş olması durumunda hem de aynı özellikleri paylaşan iki nesneden her biri için sıfat olarak da kullanılır. Sayısal ve niteliksel olarak ikiye ayrılan özdeşlik, bir şeyin kendisiyle aynı olması durumu sayısal özdeşlik, iki nesnenin niteliklerinin ortak ve özdeş olması durumu ise niteliksel özdeşlik olarak tanımlanır.¹⁷ Panteist düşüncede özdeşlik kavramının farklı anlamlar içerdiği görülmektedir. Bunlardan birincisi, Tanrı ve evrenin birliğini özdeşlik olarak yorumlayan panteist yaklaşımdır. Buna göre özdeşlik, ilkesi gereği bir şeyin kendisiyle özdeş olması, yani tözün kendisiyle özdeşliği savunulur. Bu görüş Spinoza'nın Tanrı'nın evrenle aynı olduğu düşüncesi, Tanrı veya Doğa olarak adlandırılan sadece bir tözün var olduğu teziyle dile getirilir. İkincisi ise Tanrı ve evrenin, iki farklı varlığın özdeşliğini savunanlardır. Dolayısıyla, burada Tanrı ve evrenin özdeşliği, her şeyin kaynağının Tanrı olduğu ve her şeyin kaynağı ile yani Tanrı ile özdeş olduğu fikri savunulur. Tanrı ve evrenin birliğini özdeşlik olarak açıklayan birinci yaklaşımın, bazı itirazlara ve tartışmalara konu olduğu görülür. Özellikle bazı felsefeciler panteizmde Tanrı'dan söz edilirken evrenin kastedildiği iddiasına karşı çıkarak burada evren değil, evrenden daha öte bir şey kastedildiğini ve bu özdeşlik düşüncesinin panteizmi eleştiriye açık hâle getireceğini savunur.¹⁸ İkinci görüş ise her şeyin Tanrı'dan kaynaklandığı, bu nedenle her şeyin Tanrı ile özdeş olduğu düşüncesidir. Aslında bu iddia her şeyin Tanrı'dan geldiği ve onların hem birbirleriyle hem de geldikleri tek kaynakla özdeş olduğu düşüncesine dayanır. Bu düşüncenin, yaratma kavramına ve sudûr anlayışına tekabül ettiği iddia edilir.¹⁹

¹⁴ Bk. Leo Schaya, *Sufi Tevhid Öğretisi*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 11, 30, 34, 40.

¹⁵ Bk. M. P. Levine, "Monism and Pantheism", *Southern Journal of Philosophy* 30/4 (1992), 95-110; Bk. Levine, *Pantheism*, 71- 92.

¹⁶ Bk. Bu konudaki tartışmalar için Somuncuoğlu, *Panteizm ve Kötülük Problemi*, 37-52; Emine Arslan Özkan, *Tanrı-Âlem İlişkisi -Monizm ve Monoteizm-* (Ankara: Eskiye Yayınları, 2025), 55-58.

¹⁷ Bk. Arda Denkel, *Nesne ve Özellik* (İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2008), 66-67; Arda Denkel, *Bilginin Temelleri* (İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2011), 167; Steven J. Wagner, "Identity", *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, ed. Robert Audi (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 413-414.

¹⁸ Levine, *Pantheism*, 6.

¹⁹ William J. Mander, "Pantheism"; Sudûr kelime olarak "taşma" anlamına gelir. Plotinus ile ilişkilendirilen ontolojik doktrin dünyanın nasıl meydana geldiği hakkındaki bir görüştür. Bu doktrine göre âlemde var olan

İçkinlik ise, Tanrı'nın dünyada var olduğunu ifade eden bir terim olup aşkınlığın zıddıdır. İçkinliğin ekstrem kullanımını, Tanrı'nın cevherini/tözünü tamamen evrenle özdeşleştiren panteizmde görebiliriz. İçkinlik panteizmde bazen özdeşlik ile aynı anlamda kullanılmıştır fakat bir şeyin diğerine içkin olduğunu söyleyebilmemiz için en azından iki ayrı varlık veya nesnenin kabul edilmesi gerekmektedir.²⁰ Dolayısıyla, Tanrı'nın evrene içkin olması, içkinliğin mahiyeti yani özdeş olup olmadığı; kısmi veya tam özdeş olarak yorumlanıp yorumlanamayacağı, açıklığa kavuşturulması gereken önemli bir konudur.

Panteizmin özdeşlik, içkinlik gibi kavramlarla açıklanması Tanrı-âlem düalizmini çözmeye yönelik olduğu söylenebilir. Bu minvalde zaten panteizm düşüncesinde Tanrı-âlem ilişkisinden bahsetmek pek mümkün görünmediği, ikisi arasında bir ayrımın varsayılmadığı düşünülür. Özellikle panteizmin Tanrı ve evreni nasıl tanımladığına ve ikisi arasında nasıl bir ilişki kurduğuna baktığımızda, genel olarak “her şey Tanrı'dır/dadır” ve “Tanrı her şeydir” ifadelerine yer verildiği görülür.²¹ Bu iki tanım ise sadece tek bir varlığı mümkün görüp diğer şeylerin varlığını pek mümkün görmemektedir. Panteizm, her şeyi Tanrı'ya veya Tanrı'yı her şeye indirgediği için burada “mutlak olan Tanrı mı, evren mi?” konusu/sorusu açıklanmaya muhtaç görünmektedir. Sonuç olarak ya Tanrı'ya evren diyeceğiz ya da evrene Tanrı diyeceğiz ki bu da bizi monizme götürecektir. Monizm kabul edildiği takdirde ise birinci tanım “töz”e atıfla bir açıklama geliştirirken ikincisi “ilahi birlik” düşüncesini temel almıştır.²²

“Tanrı her şeydir” ifadesi Tanrı ve evreni özdeşleştiren, zâti bir Tanrı'nın var olmadığını iddia eden bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Panteizmin bu iddiaları beraberinde Tanrı'nın yaratıcı niteliğine de karşı çıktığı anlamına gelmektedir. Sonuçta Tanrı'nın içkinliğini veya özdeşliğini savunan panteist düşünce, Tanrı ve evreni yaratan ve yaratılan olarak ayrı görmediği, Tanrı'ya yaratıcı veya koruyucu gibi bazı nitelikler atfetmediği için Tanrı ve evren arasında herhangi ontolojik bir farklılıktan söz edilemeyeceği açıktır.²³

Panteizmi tanımlayan diğer temel bir kavram determinizmdir. Determinizm, bir ilke olarak “her olayın bir nedeni” olduğu doktrini veya “evrensel nedensellik yasası” olarak tanımlanmıştır. Determinizm, özellikle felsefede metafizik bir problem olarak karşımıza çıkar ve özgür irade, Tanrı gibi metafizik konularla ilgili görülür. Determinizm kısaca, evrende gerçekleşen her şeyin bir başka şey tarafından mutlak bir şekilde belirlendiği düşüncesini ifade eder ve teistik ve natüralist determinizm olarak iki şekilde karşımıza çıkar. Teistik determinizmde her şeyin nedeni Tanrı kabul edilirken natüralist

her şey, “Bir” olandan taşma ile zorunlu olarak meydana gelir. Bir, bu taşmadan asla etkilenmez ve eksilmez. Sudûr anlayışı bazı Yahudi, Hristiyan ve İslam düşünürlerini etkilemiştir. Fakat bu düşünce Tanrı'nın yaratma ve irade gibi sıfatlarına zıt olduğu ve yaratılan âlemin olumsal (contingent) olduğu şeklindeki teizmle bağdaşmadığı düşünülür. Bk. William E. Mann, “Emanationism”, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, ed. Robert Audi (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 258.

²⁰ William L. Rowe, “Identity”, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, ed. Robert Audi (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 418.

²¹ George Holmes Howison, “Is Modern Science Pantheistic?”, *The Journal of Speculative Philosophy* 19/4 (1885), 366.

²² Öyle ki, sorun veya sorular burada bitmez ve panteizmin, her şey Tanrı'dır ve Tanrı her şeydir tanımlamaları mereolojik (bütün- parça ilişkisi) tartışmalara neden olmuştur. Bk. Graham Oppy, “Mereological Ontological Arguments and Pantheism”, *Monist* 80/2 (1997), 320–336.

²³ Mehmet Sait Reçber, “Tanrı: Tasavvurları, Sıfatları ve Delilleri”, *Din ve Ahlak Felsefesi*, ed. Recep Kılıç (Ankara: Ankuzem Yayınları, 2006), 29.

determinizmde bazı davranışsal faktörlerin öne çıktığı hatta genetik unsurların etkin olduğu görüşü kabul görür.²⁴ Panteizmde, özellikle Spinozacı panteizmde katı determinist kuralların geçerli olduğu, sistemde her şeyin olması gerektiği gibi olduğu, olumsuzluğa herhangi bir mahal olmadığı belirtilmektedir.²⁵ Hatta Spinoza, bu konuda geometriye başvurarak bir üçgenin özelliklerinin, üçgenin tabiatından gelmesi gibi evrende var olan her şeyin matematiksel olarak mutlak bir zorunluluk ile Tanrı'dan geldiğini savunur. Evrenin yasaları ve insan davranışları da dâhil olmak üzere hiçbir şeyin şansa veya özgür iradeye bırakılmadığını, şeylerin “Tanrı tarafından meydana getirildikleri tarzdan ve düzenden başka hiçbir tarzda ve düzende meydana” getirilemeyeceğini iddia eder.²⁶ Aslında Tanrı'nın fiilleri de zorunlu olarak önceden kendisi tarafından belirlenir ve zorunlu olarak eylemleri gerçekleşir aksi hâlde Tanrı yetkinsiz ve değişime açık bir varlık olur. Fakat şunu da unutmamak gerekir ki Tanrı veya Doğa'nın bir gayesi olmadığı gibi evrende olan her şey zorunluluk içinde olur ki buna insanın tüm eylemleri dâhildir.²⁷ Genel panteist tanımlara bakıldığında katı bir determinist sistem Spinoza ve Stoa felsefesi tarafından savunulmuş olsa da diğer panteizm çeşitlerinde Tanrı ve insanın özgürlüğünden veya sorumluluğundan açıkça bahsedilmediği de söylenebilir.

2. Panteizmdeki Monizmin Kötülük Problemi ile İlişkisi

Kötülük problemi; mutlak güç, irade ve iyiliğe sahip bir Tanrı'nın varlığını, evrendeki kötülükle birlikte nasıl açıklanabileceğine/bağdaştırılabileceğine yönelik bir argümandır. Problem, düşünce tarihinde her zaman gündemde kalmış ve günümüzde de Tanrı tasavvurları tarafından araştırılmaya ve bazı çözümler sunulmaya devam edilmiştir. Panteizmin monizm ve determinizm yapısı göz önüne alındığında kötülük meselesine cevap vermesi veya bir çözüm sunması gerekir mi?

Panteizmi diğer Tanrı tasavvurlarından ayıran en önemli özelliği, onun genel olarak, zât bir Yaratıcı ve O'ndan ontolojik olarak bağımsız bir yaratılandan bahsedilmemesidir ki, bu özelliği dikkate alındığında, bu düşüncenin monist bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Bu tasavvura göre, Tanrı-Doğa-İlahi Birlik aynı şeydir. Bu Tanrı veya Doğa veya Birlik, salt yetkin ve mükemmel olduğu için başka bir gerçeklik kabul edilmez ve bu durumda kötülüğün var olması bu mükemmel Varlık ile bağdaşmayacaktır. Bir başka ifadeyle, kötülüğün gerçekliğinin kabul edilmesi bir taraftan Tanrı veya Doğa veya Birlik'in mükemmel olmasına aykırı görünmekte diğer taraftan Tanrı-Doğa-Birlik'ten ayrı bir gerçekliğin kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Bu durumda, kötülüğün gerçek kabul edilmesi panteist düşüncenin monist yapısı ile açıklanamaz görünmektedir. Panteizme göre tek gerçeklik, mükemmel varlıktır. Kötülüğün varlığını kabul etmek başka bir gerçeklik daha kabul etmek olur ki bu panteizme ve dolayısıyla monizme aykırıdır. Şöyle ki Spinoza,

²⁴ Ahmet Cevizci, “Determinizm”, *Büyük Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 530; Norman L. Geisler, “Determinism”, *Baker Encyclopedia of Christian Apologetics* (Grand Rapids: Baker Books, 1999), 150.

²⁵ Steven Nadler, *Spinoza'nın Etika'sı*, çev. Özgür Şahin (İstanbul: Say Yayıncılık, 2021), 159; Determinizm katı ve ılımlı olmak üzere ikiye ayrılır. Katı deterministler, her olayın, insan davranışlarının ve duygularının belirlenmiş olduğunu iddia ederken; ılımlı deterministler evrensel bir nedenselliği kabul etmekle birlikte bazı nedenselliğin insanlar tarafından belirlendiğini, yani insanın sınırlı da olsa özgür eylemde bulunduğunu savunur. Bk. Cevizci, “Determinizm”, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, 530; Geisler, “Determinism”, *Baker Encyclopedia of Christian Apologetics*, 150.

²⁶ Spinoza, “Ethics”, 228-229.

²⁷ Nadler, *Spinoza'nın Etika'sı*, 160.

“mükemmellik” ile “gerçeklik”i kasteder ve bu anlamda tek gerçekliğin Tanrı-Doğa olabileceğini savunur. Bu durumda teizmin literatürde Tanrı için kullandığı mükemmellik kavramını farklı şekilde yorumlamıştır. Spinoza’ya göre, iyi ve kötü olarak adlandırılan şeyler aslında insanların göreceli olarak algıladıkları şeylerdir; eğer bir şey kişi için faydalı ise iyi, zararlı ise kötü, tarafsız (nötr) bir durumda ise iyi ve kötüden bahsedilemez.²⁸ Bu durumda Spinoza için iyi ve kötü göreceli veya nötr olduğu için bir gerçeklikleri yoktur. Herkes tarafından kabul edilen iyi veya kötü bir şeyden bahsedilemeyeceğini iddia etmek iyi veya kötünün bir gerçekliğinin olmadığını savunmak beraberinde doğal ve ahlaki kötülükler hakkında bir açıklama yapmayı zorunlu kılmaktadır.

Spinoza’ya göre, evrenin bir yaratıcısı olmadığı gibi onunla ilgili önceden planlanmış özel bir amaç da yoktur. Bu gibi düşünceler insanların zihinlerindeki kurgulardır. Spinoza’nın düşüncesinde her şey zorunlu bir şekilde hareket eder.²⁹ Doğal kötülük olarak adlandırılan sel, yangın ve deprem gibi bazı afetlerin olmasında Tanrı’nın herhangi bir amacının olmadığını iddia eden Spinoza’ya göre doğada ilahi bir plan veya amaç olmadığı gibi ilahi bir düzen de yoktur. Bunlar insan zihninin kuruntuları ve yanılsamalarıdır.³⁰ Ancak kötülüğün göreceli veya ilişkisel olduğunu, nesnel bir gerçekliği olmadığını iddia etmek iyiliğin varlığı için de geçerlidir.³¹ Bu durumda Spinoza için aslında iyilikler de insanın kuruntularından başka bir şey olmayacaktır.

Panteizme yapılan eleştirilerden biri kuşkusuz onun kötülük hakkındaki açıklamalarıdır. Nitekim panteizm, Tanrı veya evren anlayışına ters düşeceği veya çelişki oluşturacağı düşüncesiyle kötülüğün varlığını kabul etmemiştir. Panteizmin Tanrı’yı evrenle özdeş kabul etmesi, kötülüğün varlığı ve ne olduğu ile ilgili tatmin edici bir açıklama yapamamasına neden olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla, Tanrı veya evren tasavvurundan dolayı kötülüğün varlığını kabul etmeyen panteizmin özgür irade ve bununla ilişkili olarak ahlaki eylemler ve sorumluluk hakkında bir açıklama getirmesi mümkün müdür?

Monist bir düşünce olan panteizmin çeşitleri düşünüldüğünde, kısmi özdeşliği savunan Doğu panteizmiyle veya idealist panteizmle, tam bir özdeşliği savunan Spinozacı panteizmin aynı şekilde değerlendirilemeyeceği açıktır.³² Özdeşlikle ilgili bu yaklaşımların farklılığı dikkate alındığında, bunları aynı kategoride monist olarak değerlendirmek pek doğru görünmemektedir. Özellikle kötülük problemi düşünüldüğünde, maddeci monizmin ve idealist monizmin bu konudaki düşüncelerinin de farklı olma olasılığı göz önüne alınmalıdır.

Genel olarak monistik yaklaşımların kötülükle ilgili düşüncesi, felsefi iyimserlik olarak da adlandırılan; bütüncül olarak bakıldığında, her şeyin iyi olduğu, kötülüğün ise görünüşten ibaret olduğu fikrine dayanır. Bundan dolayı, tikel olarak kötü gibi görünen şeyler de aslında tümel iyilerdir. Hinduizm ve Budizm gibi monizmi savunan panteist eğilimli dinlerle, panteist düşüncelerin kötülükle ilgili açıklamalarının genelde benzer

²⁸ Baruch Spinoza, “Ethics”, *Spinoza: Complete Works*, İng. çev. Samuel Shirley (Cambridge: Hackett, 2002), 321; Panteizmin Tanrı tasavvuru için bk. Timothy L. S. Sprigge, “Pantheism.” *The Monist* 80, sayı 2 (1997): 191-217.

²⁹ Spinoza, “Ethics”, 239-240; Constance E. Plumptre, *General Sketch of the History of Pantheism II* (London: Samuel Deacon and Co., 1879), 2/ 54.

³⁰ Benedictus de Spinoza, *Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken (Ankara: Dost Kitabevi, 2016), 73-74.

³¹ Muhammad Kamal, “Spinoza and Relativity of Evil in the World”, *Open Journal of Philosophy* 8/3 (2018), 153-154.

³² Panteizmde özdeşlik meselesi için bk. William Mander, “Pantheism”.

olduğu söylenebilir. Bu dinler, genelde kötülüğün mahiyetinden ziyade, kötülüğün ve ıstırapın insani zayıflıktan kaynaklanan görünümüler olduklarını varsayarak onların gerçekliklerinden söz edilemeyeceği ve tek gerçekliğin Tanrı olduğunu savunurlar. Özellikle Doğu panteizminde acının, kötülük gibi bir yanılsama olduğu, acının bulunduğu dünyanın aslında bir yanılsama dünyası olduğu ve acıya karşı ilgisiz ve kayıtsız kalınması gerektiği öne sürülür.³³

Spinoza, Tanrı veya evreni sonsuz ve mükemmel olarak düşünür. Ona göre her şey, bu mükemmel Tanrı'dan mantıksal bir zorunlulukla çıkar ve sınırlıdır. Kötülük olarak adlandırılan şeyler mükemmel ve sonsuz Tanrı hakkında yetersiz bilgidен kaynaklanan bir yanılsamadır.³⁴ Spinoza'nın monizmine ve bundan kaynaklı kötülük düşüncesine Pierre Bayle (1647-1706) itiraz eder ve eğer insanlar Tanrı'nın modları ise onlardaki her değişimin Tanrı'da da bir değişime neden olacağını, Tanrı'nın ise değişmeyeceğini savunmuştur. Bayle, ikinci olarak, eğer insan Tanrı'nın bir modu ise, onun kötü eylemleri Tanrı'nın kötü eylemleri olacağı için Tanrı'nın kötülüklerin de ortağı olacağını iddia eder. Son olarak, Bayle, Spinoza'nın monizmini, tek bir öznenin -yani Tanrı'nın- karşıt yüklemelerle yani hem seven hem kızan hem inanan hem inkâr eden bir varlığı gerektirdiği için, mantıksal olarak bu düşüncüyü tutarsız bulur.³⁵ Fakat Michael Philip Levine, Spinoza'nın düşüncesi, töz monizmi olarak değerlendirildiği için böyle itirazlarla karşı karşıya kaldığını iddia ederek panteist düşüncede tözden ziyade birlik düşüncesinin hâkim olduğunu ve panteizme yapılan bu eleştirileri yersiz bulunduğunu söyler. Ona göre, panteist düşüncede yer alan ilahi birlik ve töz, mükemmel ve her şeyi bilen bir varlık olduğu iddia edilmediği sürece böyle bir itirazla da karşılaşılmayacağını savunur.³⁶ Diğer taraftan, Tanrı ve evrenin özdeş kabul edilmesinin mantıksal olarak mümkün olmadığını savunan Nikk Effingham'a göre, eğer Tanrı mükemmel ise panteizmin doğru olması mümkün görünmemektedir.³⁷ Aynı şekilde, Tanrı ve evrenin özdeş olduğu düşüncesine Huw Parri Owen da itiraz ederek dünya ve içindeki kötülüğün Tanrı'nın mükemmel doğasının gerçek ifadesiyle bağdaşmayacağını bunun çözümünün zor olacağını söyler.³⁸ Panteizmin monist yapısına yapılan bu eleştirileri haklı görmeyen Levine'a göre, panteizmin kötülüğü açıklayamayacağı fikri; teizmin, monistik düşüncedeki "Bir" olanın her hâlükârda iyi olması gerektiği ve ondan kötülüğün sadır olmayacağı düşüncesine dayanır. Ancak panteizmde mükemmellik ile teizmin mükemmellik fikrinin aynı olmadığı düşüncesini tekrar vurgulayan Levine, teizmdeki yaratılış fikri göz önüne alındığında da Tanrı'nın içinde kötülük olan bir dünya yarattığı ve kötülüğün kısmen de olsa Tanrı'dan geldiğinin söylenebileceğini iddia eder.³⁹

Panteizmi, monizm üzerinden eleştirenlerin biri de John Stuart Mill'dir (1806-1873). O, panteizmin kötülük problemine önerceği çözümün, meseleyi daha da karmaşık hâle

³³ Warren E. Steinkraus, *Taking Religious Claims Seriously: a Philosophy of Religion*, ed. Michael H. Mitias (Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1998), 634.

³⁴ John Hick, *Evil and the God of Love* (London: Palgrave Macmillan, 1974), 17, 20.

³⁵ Pierre Bayle, "Spinoza", *Historical and Critical Dictionary: Selections*, İng. çev. Richard H. Popkin (New York: The Bobbs-Merrill Company, 1965), 301-310; Bk. M. Sait Reçber, "Bayle, Spinoza ve Panteizm Meselesi", *Din ve Felsefe Araştırmaları* 3 (2020): 5-27.

³⁶ Levine, *Pantheism*, 210-211.

³⁷ Nikk Effingham, "The CaML Model of Pantheism", *Religious Studies* 57/4 (2021), 590-591.

³⁸ Owen, *Concepts of Deity*, 65.

³⁹ Levine, *Pantheism*, 212.

getireceğini iddia ederek, eğer panteizmin doğayı tanrılaştıran iddiası kabul edilirse doğada meydana gelen deprem, sel gibi olayların, iyi ve kötü kimseleri ayırt etmeden herkesin başına geleceği, bu da doğanın merhametsiz ve adalete uygun davranmayacağı anlamına geleceğini iddia eder. Dahası Mill, teizmin sadece Tanrı'nın kötülüğe niçin izin verdiği sorusu ile muhatapken, panteizmin doğada ortaya çıkan tüm kötülüklerin Tanrı olduğu düşüncesine bir açıklama getirmek gibi daha zor bir sorunla karşı karşıya olduğunu söyler.⁴⁰

Monist bir düşünceyi savunan panteizmin kötülüğü yok saymasıyla çevremizde bunca kötülüğün yanılsama olarak adlandırılması nasıl kabul edilemez bir durum ise ahlaki sorumluluğu reddetmek yani insanların kendi davranışlarından sorumlu olmadığını söylemek daha sorunlu bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda günümüz panteistlerinden Levine her ne kadar panteizmi savunan görüşler ortaya koymaya çalışmış olsa da Levine'in iddialarının bazı varsayımlardan veya önerilerden oluştuğu hatta onun bazı kavramlara yeni anlamlar yüklediği ve revize ettiği söylenir.⁴¹

Spinozacı panteizmden hareket ettiğimizde, Tanrı'nın kendi iradesinden bahsedilemeyeceği gibi, insanın irade ve hürriyetinden ve dolayısıyla herhangi bir sorumluluğundan da bahsedemeyiz. Burada haklı olarak ne insanın ahlaki sorumluluğu ne de bilinen anlamıyla kötülük olacaktır.⁴² Panteizme özellikle Spinozacı panteizme baktığımızda özgür iradenin ne olduğuna ilişkin farklı bir yaklaşımı/düşüncesi olduğunu görürüz. Spinoza bu durumu özgür neden olarak niteleyerek “bir şeyi aynı anda hem yapabilen hem yapmayan bir neden değil hiçbir şeye bağlı olmayan neden” olarak açıklar. Bu durumda ona göre özgürlük iyi ya da kötü bir şey yapabilmek veya yapmaktan kaçınmakla pek ilgili olmadığı söylenebilir.⁴³ Sonuç olarak, Tanrı'nın aklı ve iradesi olmadığı gibi insan da özgür irade sahibi değildir, her şey Tanrı'dan zorunlu olarak çıkmaktadır.⁴⁴ Olan bir şeyin başka bir şekilde de olabileceğini düşünmek bir yanılgıdan ibarettir.

Bu durumda klasik teizmde olduğu gibi Tanrı'nın iyi ve adil olduğunu düşünmek hatta Tanrı'nın herhangi bir ahlaki özelliğinden bahsetmek panteizm için doğru olmayacaktır. Tanrı'nın bir amacı olmadığı gibi, Tanrı bir gaye ile de eylemde bulunmaz. Sonuçta panteizmde Doğa veya Tanrı için bir teleolojiden bahsetmek pek mümkün görünmemektedir.⁴⁵ Ontolojik bir nedensellikten bahsetmek mümkün fakat bu aşkın, bilgi ve irade sahibi bir Tanrı'dan kaynaklanmamaktadır. Çünkü evrendeki her doğa olayı bir nedenle olurken aslında bir taraftan da başka bir olayın nedeni olmakta ve olan her şey de olmak zorundadır. İnsan ancak doğada bulunan bu determinist yasaları anladığı zaman özgür olur ki bu insan doğasına en uygun davranıştır.⁴⁶

⁴⁰ John Stuart Mill, *Three Essays on Religion* (New York: Prometheus, 1998), 29.

⁴¹ Paul Helm, “Reviewed Work(s): Pantheism: A Non-Theistic Concept of Deity by Michael P. Levine”, *Philosophy* 70/271 (1995), 129-131.

⁴² Paul Siwek, “How Pantheism Resolves the Enigma of Evil”, *Laval Theologique et Philosophique* 11/2 (1955): 214.

⁴³ Benedictus Spinoza, *Kısa İnceleme*, çev. Emine Ayhan (Ankara: Dost Yayınları, 2015), 52.

⁴⁴ Spinoza, “Ethics”, 233-234.

⁴⁵ Steven M. Nadler, “Spinoza in the Garden of Good and Evil”, *The Problem of Evil in Early Modern Philosophy*, ed. Elmar J. Kremer - Michael J. Latzer (Toronto: University of Toronto Press, 2001), 67.

⁴⁶ Nadler, *Spinoza'nın Etikası*, 162; Spinoza, “Ethics”, 234; Robert Misrahi, *Spinoza Sözlüğü*, çev. Ece Durmuş (İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2019), 68-69; Frederic Lenoir, *Spinoza Mucizesi*, çev. Aslı Sümer (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 113.

Evrende olan her şey bir zorunlulukla oluyorsa, herhangi bir amaç yoksa “iyi” ve “kötü” terimleriyle işaret edilen eylemlerin de değer yargılarımız açısından bir temeli yoktur; çünkü iyi ve kötü dediğimiz şey eşit derecede zorunludur. Dolayısıyla, kötülük bir olgu olsa da zorunlu olduğu için artık bir kötülük olmayacağı gibi aynı şey, iyi için de geçerli olacaktır. Fakat bu düşünce, temelde iyi ve kötü gibi ahlaki eylemlerin arasındaki ayrımı göz ardı ettiği gibi ahlak sahibi bir insanın razı olacağı bir durum olarak görünmemektedir.⁴⁷ Bu duruma Spinoza'nın yakın arkadaşı Henry Oldenburg bir mektubunda şöyle itiraz eder:

Zira ahlaki olsun, doğal olsun bütün edimlerimizde tıpkı çömlekçinin elindeki çamur gibi Tanrı'nın elindeyse ve aksi türlü hareket etmek bizim için böylesine olanaksızsa, lütfen söyleyin, şu ya da bu davranışımızdan ötürü hangi gerekçeyle suçlanabiliriz ki? Bu durumda hepimiz Tanrı'ya şöyle diyemez miyiz: ‘Senin alnımıza yazdığın değişmez yazgı ve karşı konulmaz iktidarın bizi böyle davranmaya mecbur bırakıyor, zaten başka türlü elimizden gelmez. Madem her şeyi istediğin gibi üstün bir zorunluluk uyarınca idare edip yönlendiriyorsun, o hâlde hangi gerekçeyle bizi katiben kaçınamayacağımız korkunç cezalara maruz bırakıyorsun?’⁴⁸

Spinoza, insanların Tanrı'ya kendilerine niçin zayıf karakter verdiğini söylemelerini, bir çemberin kendisine üçgenin özelliklerini vermediği için Tanrı'yı suçlaması gibi olduğunu söyler.⁴⁹ Oldenburg'un Spinoza'ya sorduğu sorular aslında, insandaki özgür iradeyi reddetmesi durumunda, ahlaki sorumluluğun da olmayacağına dair itirazları barındırır.⁵⁰

Spinozacı panteizm determinizmi savunduğu, yani her şeyin Tanrı veya Doğa tarafından belirlendiği ve bunun da zorunlu olarak gerçekleştiğini iddia ettiği sürece hayatın bir anlamı ve amacı olduğunu da söyleyemeyecektir. Fakat determinist düşüncenin tüm panteizm için geçerli olmadığı da açıktır. Levine bu duruma şöyle bir açıklama getirerek panteistlerin bir kısmının iradeyi kabul ettiğini ve insanın ilahi Birlik'e uygun veya ona karşı hareket edilebileceğini savunur. Levine'nin düşüncesine benzeyen ve panteizmi yeniden yapılandırmaya çalışan John W. Gula da insanın özgür iradesine yer açarak özgür iradenin bir yanılama olduğunu savunan katı determinizmi reddeder ve panteizmin yeniden tanımlanacağını/yapılandırılacağını iddia eder.⁵¹ Genel panteist düşünce göz önüne alındığında özgür irade ve insanın sorumlulukları açıkça savunulmamış aksine determinizm, panteist düşüncede temel bir öğreti hâline gelmiştir.⁵²

Sonuç

Panteizmin, Tanrı ve evreni özdeşleştiren; yaratan ve yaratılan arasında ontolojik bir farklılık kabul etmeyen, doğayı Tanrı veya Tanrı'yı doğa olarak adlandıran, Tanrı da dâhil her şeyin zorunlu olarak gerçekleştiği/belirlendiği bir Tanrı tasavvuru olduğu söylenebilir. Panteizmde, evrenden ayrı zat bir Tanrı yoktur ve Tanrı'ya iyilik, kudret ve irade gibi bazı sıfatlar, antropomorfik olması sebebiyle atfedilmez. Bundan dolayı Tanrı'nın gücünden,

⁴⁷ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (Ankara: Selçuk Yayınları, ts.), 156.

⁴⁸ Spinoza, *Mektuplar*, çev. Emine Ayhan (Ankara: Dost Yayınları, 2014), 347-348.

⁴⁹ Spinoza, *Mektuplar*, 131-135.

⁵⁰ Bk. Metin Yasa, *Tanrı ve Kötülük* (Ankara: Elis Yayınları, 2014), 27.

⁵¹ John W. Gula, “Pantheism Reconstructed: Ecotheology as a Successor to the Judeo-Christian, Enlightenment, and Postmodernist Paradigms”, *Zygon* 43/1 (2008), 176.

⁵² William Swam Urquhart, *Pantheism and the Value of Life with Special Reference to Indian Philosophy* (London: Epworth Press, 1919), 647.

iyiliğinden ve mutlak iradesinden bahsetmek pek mümkün görünmemektedir. Panteizmin Tanrı ve evreni özdeşleştirmesinin mantıksal çelişkiler yarattığını savunulmaktadır. Dünyada özellikle bazı deprem ve sel gibi doğal kötülüklerin niçin gerçekleştiği ve dolayısıyla bunların doğrudan Tanrı veya evrende meydana gelmesi gibi bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Ayrıca monist panteizmin çevremizde yaşanan bunca kötülüğü yanılısma olarak adlandırması sorunlu bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Panteizmin kötülüğü açıklamakta yetersiz kaldığı, özgür iradeyi reddettiği ve insanın ahlaki sorumluluğunu göz ardı ettiği yönünde eleştiriler bulunmaktadır. Panteist düşüncede “her şey yolundadır” çünkü evrensel varlığın zorunlu bir parçası olarak olması gerektiği gibidir. Bundan dolayı evrende hiçbir şey iyi veya kötü olarak adlandırılamaz. Özgür iradenin olmadığı, her şeyin zorunlu olarak gerçekleştiği bir evrende iyi ile kötü arasında tercihte bulunan bir bireyden bahsedilemeyeceği gibi, her şeyin belirlendiği bir evrende ahlaki bir sorumluluktan da bahsedilemeyeceği açıktır. Tanrı veya evrende her şey olması gerektiği gibi oluyorsa, insanın davranışları iyilik veya kötülük olarak adlandırılamayacağı gibi yaptığı davranışlardan dolayı da kişiyi övmek ya da yermek anlamsız olacaktır. Panteizmde her şey zorunlu olarak vardır ve olması gerektiği gibidir. Bu katı determinizm, insanın özgür iradesine yer açmaz ve ahlaki sorumluluk fikrini zorlaştırır. Panteizmin savunduğu bu determinist yapıda, insanın yaşadığı her tecrübenin, evrendeki toplam sistem içinde belirli bir yeri vardır ve nasıl olması gerekiyorsa öyle olur. Böyle bir düşünce, bazı olaylarda özellikle sorumluluklar düşünüldüğünde, bir rahatlama veya konfor alanı sağlayabilir fakat bu, insanın uzun süre rıza gösterebileceği bir durum değildir. Ayrıca evrende determinizmin gerçekleşmesi dışında insan için bir anlam ve gayenin olmadığı, hayata nasıl tahammül gösterebileceği de ayrı bir problemidir.

Bundan dolayı monist ve determinist panteizmin; kötülük problemine getirdiği bu çözümlerin veya açıklamaların tatmin edici olmadığı söylenebilir. Günümüz panteistleri, bu konulara farklı yaklaşımlar getirse de panteizmin determinizm ve ontolojik özdeşlik ilkeleri nedeniyle kötülük problemini yeterince açıklayamadığı düşünülmekte ve kötülük problemi panteizm için hâlâ bir sorun olarak varlığını korumaktadır. Dolayısıyla, panteizmin kötülük tanımı ve kötülüğe yaklaşımı bazı problemleri içerirken panteizmin monist bir tasavvur olması konuyu daha problemlili hâle getirmektedir.

Kaynakça | References

- Afifi, A. E. Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi. çev. Mehmet Dağ. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1975.
- Akti, Selahattin, *İbn Arabî'de Varlık ve Kötülük Problemi*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.
- Aydın, Mehmet Sabir. *Din Felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları, ts.
- Arıcan, Musa Kazım. Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Bayle, Pierre. "Spinoza". *Historical and Critical Dictionary: Selections*. İng. çev. Richard H. Popkin. 288-338. New York: The Bobbs-Merrill Company, 1965.
- Buckareff, Andrei A-Nagasawa, Yujin. "Alternative Conceptions of Divinity and Contemporary Analytic Philosophy of Religion", *Alternative Concepts of God: Essays on the Metaphysics of the Divine*, ed. Andrei A. Buckareff - Yujin Nagasaw, Oxford: Oxford University Press, 2016.
- <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198722250.001.0001>
- Buckareff, Andrei A-Nagasawa, Yujin. "Concepts of God and Problems of Evil". *Alternative Concepts of God: Essays on the Metaphysics of the Divine*. 106-127. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198722250.001.0001>
- Cebeci, Lütfullah. *Kur'an-ı Kerim Açısından Kötülük Problemi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2021.
- Cevizci, Ahmet. "Determinizm". *Büyük Felsefe Sözlüğü*. 530-531. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Chad Meister - James K. Dew Jr. "Introduction". *God and the Problem of Evil*. 1-12. ed. Chad Meister - James K. Dew Jr. Illinois: InterVarsity Press. 2007.
- Chittick, W. C. İbn al-'Arabî's Metaphysics of Imagination: The Sufi Path to Knowledge. New York: State University of the New York Press, 1989.
- Denkel, Arda. *Nesne ve Özellik*. İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2008.
- Denkel, Arda. *Bilginin Temelleri*. İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2011.
- Effingham, Nikk. "The CaML Model of Pantheism". *Religious Studies* 57/4 (2021), 575-596.
- <https://doi.org/10.1017/S0034412519000672>
- Erdem, Engin. "Kötülük Problemi", *Din Felsefesi*. 301-335. ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber. Ankara: Ankuzem Yayınları, 2013.
- Helm, Paul. "Reviewed Work(s): Pantheism: A Non-Theistic Concept of Deity by Michael P. Levine". *Philosophy* 70/271 (1995), 129-131.
- <https://doi.org/10.1017/S0031819100042182>
- Gaskin, John Charles Addison. *The Quest for Eternity: An Outline of the Philosophy of Religion*. Harmondsworth: Penguin Books, 1984.
- Geisler, Norman Leo. "Determinism". *Baker Encyclopedia of Christian Apologetics*. 32- 35. Grand Rapids: Baker Books, 1999.
- Grula, John William. "Pantheism Reconstructed: Ecotheology as a Successor to the Judeo-Christian, Enlightenment, and Postmodernist Paradigms". *Zygon* 43/1 (2008), 159-180. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9744.2008.00904.x>
- Hick, John. *Evil and the God of Love*. London: Palgrave Macmillan, 1974.
- Howison, Geroge Holmes. "Is Modern Science Pantheistic?". *The Journal of Speculative Philosophy* 19/4 (1885), 363-384.

- Hume, David. *Din Üstüne*. çev. Mete Tunçay. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1995.
- Kamal, Muhammad. "Spinoza and Relativity of Evil in the World". *Open Journal of Philosophy* 8/3 (2018), 145-155. <https://doi.org/10.4236/ojpp.2018.83011>
- Lenoir, Frederic. *Spinoza Mucizesi*. çev. Aslı Sümer. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- Levine, Michael Philip. *Pantheism: A Non-Theistic Concept of Deity*. London: Routledge, 1994.
- Levine, Michael Philip. "Monism and Pantheism". *Southern Journal of Philosophy* 30/4 (1992), 95-110.
- Madden, Edward H. - Peter Hewitt Hare. *Evil and the Concept of God*. Illinois: Charles C. Thomas, 1968.
- Mander, William J. "Pantheism". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 19 Mart 2021. <http://plato.stanford.edu/archives/fall2016/entries/pantheism/>.
- Mann, William Edward. "Emanationism". *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. ed. Robert Audi. 298-299. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Mill, John Stuart. *Three Essays on Religion*. New York: Prometheus, 1998.
- Misrahi, Robert. *Spinoza Sözlüğü*. çev. Ece Durmuş. İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2019.
- Nadler, Steven Mitchell. *Spinoza'nın Etikası*. çev. Özgür Şahin. İstanbul: Say Yayıncılık, 2021.
- Nadler, Steven Mitchell. "Spinoza in the Garden of Good and Evil". *The Problem of Evil in Early Modern Philosophy*. ed. Elmar J. Kremer-Michael J. Latzer. 66-80. Toronto: University of Toronto Press, 2001. <https://doi.org/10.3138/9781442682146-006>
- Oppy, Graham. "Mereological Ontological Arguments and Pantheism". *Monist* 80/2 (1997), 320-336. <https://doi.org/10.5840/monist199780218>
- Owen, Huw Parri. *Concept of Deity*. London: Palgrave Macmillan, 1971. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-00093-7>
- Özdemir, Metin. *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014.
- Özkan, Arslan Emine. *Tanrı-Âlem İlişkisi -Monizm ve Monoteizm-*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2025.
- Plumptre, Constance E. *General Sketch of the History of Pantheism*. C. II. London: Samuel Deacon and Co., 1879.
- Reçber, Mehmet Sait. "Tanrı: Tasavvurları, Sıfatları ve Delilleri". *Din ve Ahlak Felsefesi*. ed. Recep Kılıç. 21-72. Ankara: Ankuzem Yayınları, 2006.
- Reçber, M. Sait. "Bayle, Spinoza ve Panteizm Meselesi". *Din ve Felsefe Araştırmaları* 3 (2020): 5-27.
- Rowe, William Leonard. "Identity". *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. ed. Robert Audi. 415-416. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Schaffer Jonathan. "Monism". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 17 Haziran 2020. <https://seop.illc.uva.nl/entries/monism/>.
- Schaya, Leo Sufi Tevhid Öğretisi. çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- Siwek, Paul. "How Pantheism Resolves the Enigma of Evil". *Laval Theologique et Philosophique*. 11/2 (1955), 213-221. <https://doi.org/10.7202/1019931ar>
- Spinoza, Benedictus. "Ethics". *Spinoza: Complete Works*. İng. çev. Samuel Shirley. Cambridge: Hackett, 2002.
- Spinoza, Benedictus. *Etika*. çev. Hilmi Ziya Ülken, Ankara: Dost Kitabevi, 2016.
- Spinoza, Benedictus. *Kısa İnceleme*. çev. Emine Ayhan, Ankara: Dost Yayınları, 2015.

- Spinoza, Benedictus. *Mektuplar*. çev. Emine Ayhan. Ankara: Dost Yayınları, 2014
- Sprigge, Timothy, L. S. "Pantheism." *The Monist* 80, sayı 2 (1997): 191-217.
- Stace, Walter Terence. *Mysticism and Philosophy*. London: Macmillan, 1961.
- Steinkraus, Warren E. *Taking Religious Claims Seriously: A Philosophy of Religion*. ed. Michael H. Mitias. Amsterdam: Rodopi, 1998. <https://doi.org/10.1163/9789004495197>
- Urquhart, William Swam. *Pantheism and the Value of Life with Special Reference to Indian Philosophy*. London: Epworth Press, 1919.
- Wagner, Steven J. "Identity". *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. ed. Robert Audi. 415-416. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Wolfson, Harry Austryn. *The Philosophy of Spinoza: Unfolding the Latent Processes of His Reasoning*, C. 1. Cambridge: Harvard University Press, 1934.
- Yasa, Metin. *Tanrı ve Kötülük*. Ankara: Elis Yayınları, 2014.
- Yıldız, İbrahim. "Olasılık, Tanrı ve Kötülük", *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 97-107.
- Yıldız, İbrahim. *Delilci Kötülük Problemi*. Ankara: Elis Yayınları, 2023.
- Zelyüt, Solmaz. *Spinoza*. Ankara: Dost Kitabevi, 2015.